

Leyla Əliyeva³⁰

BƏDİİ NƏSRDƏ FOKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏN İSTİFADƏ VƏ MÜƏLLİF MÖVQEYİ (Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanı əsasında)

1980-ci illərdə Azərbaycan nəsrində millətin tarixinə marağın oyanması, yaddaşın ortaya çıxması prosesi başladı. Bədii nəsrə milli tarixi yaddaşın faktları, hadisələri, obraz və süjetləri bədii mövzuya cəlb olunur, nəsrin axtarış və eksperimentləri nəticəsində müasir nəsrə mifopoetik və folklor yaddaşına xas əlamətlər özünü göstərirdi. Bu dövrdə nəsrə mifopoetik və folklor motivlərinin təzahüründə Y.Səmədoğlu nəsrinin xüsusi yeri vardı. "Qətl günü" bu mərhələnin bütün əlamət və yeniliklərini özündə əks etdirərək bilən yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən mükəmməl bir roman oldu. Cavanşir Yusifliyə görə, "Qətl günü" romanı ədəbi mətn kimi bir neçə cəhətdən önəmli sayılmalıdır: özünəqədərki ədəbi mətnlərin içində yuvalanan mətləbin yazıldığı dövrdə zərurətə çevrilən bədii həlli kimi və Azərbaycan nəsrində, onun fəlsəfi-psixoloji portretində çatışmayan nəsnələri doldurmaq cəhdi kimi (6). "Qətl günü" romanında folklor yaddaşının təzahürünü göstərən məqamlara atalar sözləri, deyim və məsəllərdən istifadə də aiddir.

"Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir" – "Qətl günü" romanı bu fraza ilə başlayır. Yusif Səmədoğlunun dünya və dünyada insanın yeri haqqında olan bu romanın belə bir deyimlə başlaması maraqlıdır. Əsər boyu oxucunun tanış olduğu bütün personajların "batman-batman" dərdi var. Bəzi dərdlər şəxsidirsə, bəzi dərdlər ümumi xarakter daşıyır, dərdin miqyası bəzən lokal, bəzən globaldir. İnsanın öz nəfsinə qurban olaraq fəlakətlərə, hakimiyyət uğrunda amansız ölüm-dirim savaşlarına səbəb olması əsərdə sənətkarlıq ustalığı ilə öz əksini tapıb. Nəfsin və tamahın qurbanı olan insan Tanrı nizamını pozur, şeytanlaşır, iblis xislətinə bürünür. Həyatın harmoniyası yerini xaosa ötürdüüyü zaman insanlar dərd əlindən xəstəliklərə tutulurlar. Bu məqamda Yusif Səmədoğlunun romana giriş cümləsi kimi seçdiyi "Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir" frazası özünü tamamilə doğrultmuş olur. Yazıçının əsərə özünün qurduğu bir cümlə ilə deyil, milli yaddaşda kanonlaşmış, milli kütləvi şüurun ortaq deyimini ilə başlaması müəllif mövqeyinin xarakterindən irəli gəlir. "Qətl günü" romanında Baba Kahanın küləyinin səsinin hər tərəfdən eşidildiyi geniş bir məkanda baş verən hadisələrin zaman nisbəti fərqlidir. Əsərdə üç zaman xətti var. Birincisi, xəstənin, eyni zamanda müəllifin özünün yaşadığı dövr – 1970-80-ci illər. İkinci zaman kəsimi – Sədi Əfəndilərin sorğu suala çağırıldığı, ziyalıların, şairlərin ideoloji olaraq ittiham edildiyi, Salahov Adil Qəmbəroviçin əmri ilə Zülfüqar kişilərin qatil olub bir ömür vicdan ağrısı çəkdiyi dövr, yəni 1920-30-cu illərdir. Üçüncüsü isə Sədi Əfəndinin "Qətl günü" əsərindəki təxminən XVIII əsrə əhatə edən zaman kəsimidir. Repressiya illərinin qurbanı olmuş ədib və ziyalıların acımacıqlı taleyi, ölümü, illər sonra, ölümlərindən sonra onlara bəraət verilməsi ağrılı və yanıqlı müəllif təhkiyəsi ilə oxucuya çatdırılır. Y.Səmədoğlu roman daxilində hər üç zaman paralelini-üslub xüsusiyyətləri ilə fərqləndirmiş və hadisələrin baş verdiyi dövrlərin ümumi mənzərəsi, spesifik dil-üslub koloritini yaratmaqla buna nail olmuşdur. Xəstənin nitqi ilə bağlı təhkiyə və dialoqlar əsərin yazıldığı dövrün ədəbi dil normalarına uyğun gəlir, bu hissənin daxilində Zülfüqar kişinin, Moşunun, Mahmudun nitqində-personaj təhkiyəsində Qazax ləhcəsinə xas danışq üslubu diqqət cəlb edir. Sədi Əfəndinin "Qətl günü" adlı əlyazması fərqli üslubda təqdim olunmuş, 1920-30-cu illərin yazıçı nəslinin bədii üslubuna məxsus ifadə vasitələri ilə fərdiləşdirilmişdir. Roman mətninin ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən "Dərd də azar kimi, gələndə batmanla gəlir" atalar sözü Yusif Səmədoğlunun nəsr təhkiyəsində etnolinqvistik yaddaş qatının üzə çıxmasında və təhlilində xüsusi önəm daşıyır: "Atalar sözləri istənilən etnik mədəniyyət tipində bütün zamanlar boyunca vahid və dəyişməz funksiya kimi kollektiv təcrübə və biliyin ötürülmə və yaşama vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir" (3,3). Roman boyu əsərin giriş cümləsi kimi ciddi funksiya daşıyan atalar sözü istər müəllif ideyasının gerçəkləşməsi, istərsə də, mətnin poetik gücünün tam şəkildə ortaya çıxması baxımından özünü doğruldur.

Roman Sədi Əfəndinin "Qətl günü" əsərindəki təxminən XVIII əsrə əhatə edən zaman kəsimi ilə başlayır: "Dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir. Hələ ulduzlar təkəmsəyərəkdi - boz səmada bozumtul işıq vardı, gah öləziyirdi, elə bil, sönmək istəyirdi, gah da par-par parıldamağa başlayırdı. Külək hələ əsmirdi, hərdən qoşa vələsin kəlləsində ləpə döyən səsə bənzər bir səs qopurdu, deyirdin, yaxınlıqda dəniz var, amma bu səsdən adam diksinirdi. Burada kim vardisa, bilirdi ki, çox-çox uzaqlarda, hardasa dünyanın o başında bir külək yatağından baş qaldırır, Baba Kahanın zülmətində gərməşir, ordan çıxıb, ağır-ağır, sürünə-sürünə, batman ləngəri ilə torpaqda dərin şırımlar açır, daş-qayanın gövdəsində uğultu sala-sala bu başıbəlalı dünyaya meydan oxumağa hazırlayırdı. Burada kim vardisa, hələ çox-çox uzaqlarda həmləyə hazırlaşan küləyin qarğışını eşidirdi: ay ikiyayaqlı bəndələr, kökünüz kəsilsin sizin!" (4,11). Hadisələrin sonrakı axarında küləyin mahiyyəti aşkarlanır, bu küləyin şərə bulaşmış dünyadan, dünyanın ikiyayaqlı sakinlərindən intiqam almaq məqsədli metaforik güc olduğu ortaya çıxır. Əsərdə hadisələrin ümumi təsviri zaman növbələşməsi şəklində qurulduğundan, oxucu tez-tez özünü fərqli təhkiyələrin içində tapır. Qəfil zaman adlanması yaşayan oxucu tamamilə fərqli üslubda olan yeni bir təhkiyəçi ilə qarşılaşır. Maraqlı burasıdır, təxminən 1970-80-ci illəri əhatə edən zaman kəsiminin hadisələrini oxucuya nəql edən bu təhkiyəçi də dərdin azar kimi batmanla gəlməsi motivinə söykənir: "Kimdirsə, yaman deyib, atalar sözüne oxşayır: azar batmanla gəlir, misqalla çıxar. Hə, düzdür, atalar sözüdür, Əbülqasımın topladığı kitabda da var. Arvadın başı açılan kimi deyim ona, o kitabı versin mənə, yenə baxım. Yaxşı sözlər var orda" (4,15) Əslində Yusif Səmədoğlu atalar sözlərini heç bir qaynaq göstərmədən birbaşa da işlədə bilirdi. Sanki yazıçı bilərəkdən "Əbülqasımın kitabı" modelini qurur. Bu məqamda Əbülqasımın kitabı hər hansı bir mənbə olmaq kimi dar funksiyadan çıxır. Daha geniş məzmun qazanaraq, xalqın, millətin folklor yaddaşı, qaynağı kimi özünü təsdiq edir. Əbülqasımın kitabında deyilənlər millətin düşüncə stereotiplərini, əsərdəki hər üç zaman paralelinin kəsişmə mərkəzinə çevrilir. Əsərdə Əbülqasımın kitabından gələn bütün fikirlər mətnin demək istədiyi həqiqəti dəstəkləmək

məqsədi daşıyır. Yusif Səmədoğlunun əsərdə tez-tez adını çəkdiyi Əbülqasım XX əsr Azərbaycan folklorşünası Əbülqasım Nurməhəmməd oğlu Hüseynzadədir. Əbülqasım Hüseynzadə (1890-1988) atalar sözləri və məsəlləri, tapmaca, bayatı və rəvayətləri xalqın yaddaşından toplayıb yazıya almış, tarixə çevirmişdir. Folklorşünas, ədəbiyyatşünas kimi xüsusi təhsili olmayan bu şəxs topladığı folklor materiallarından Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını öyrənənlər üçün əvəzsiz mənbələr hazırlamışdır. 1926-cı ildə çapdan çıxan "Atalar sözləri" kitabının ardınca onun "Atalar sözü" (1938), "Din əleyhinə el sözləri" (1940), "El sözləri" (1944), "Ata sözü" (1949) kitabları nəşr olunmuşdu. Habelə "Bayatılar", "Tapmacalar", "Rəvayətlər", "Hikmətli sözlər", "Məzəli rəvayətlər" və başqa bu kimi müxtəlif xalq örnəklərini əhatə edən kitabları da işıq üzü görün Ə.Hüseynzadənin ümumilikdə Azərbaycan və rus dillərində 21 kitabı çap olunub. Yusif Səmədoğlu da öz əsərində tez-tez istifadə etdiyi "dərd də azar kimi gələndə batmanla gəlir" deyiminin mənbəyi kimi məhz Əbülqasım Hüseynzadənin topladığı atalar sözləri külliyyatını nəzərdə tuturdu (1). Həm də "Əbülqasımın kitabı" məsələsi və atalar sözündən istifadə ilə yazıçı romanın milli kütləvi şüurun bir sıra kodlarının daşıyıcısı olduğunu vurğulayır. Çünki, "atalar sözləri əslində öz kiçik görüntü çevrəsindən çıxıb daha dərin qatlara qədər gedən ibrətamiz ifadələrdir. Atalar sözləri insanları daima nəzarət çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir – desək, yanılmazıq. Atalar sözləri insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əks etdirən folklor janrlarından biridir" (5,8)

"Dərd də azar kimi batmanla gəlir" ifadəsinin milli mifopoetik yaddaşda özünəməxsus yeri var. Aza – türk, altay, yakut, çuvaş və moңqol mifologiyasında mənfi funksiyalı ruhlara verilən addır. Asa şəklində də deyirlər, moğollar Ada kimi ifadə edirlər. Mifoloji düşüncəyə görə Azalar Yeraltındakı qaranlıqda öz evlərində yaşayırlar. Ümumi olaraq pislik törədən ruhlardan və pis varlıqların hamısına verilən bir addır. Bəzi qaynaqlarda üç növü sadalanır. Azabuk: bəd ruhlardan, Azaşulbus: bəd cadugərlər. Azahortan: bəd xortdanlar. Azar sözü dəmənfi ruhlara söykənən xəstəlikləri ifadə edir. (2, 83-85). Yusif Səmədoğlunun əsərində məqsədlə surətdə istifadə etdiyi bu deyim mifoloji tarixçəsi bir daha sübut edir ki, azar bəd ruhlardan törədilən və yaxud yayılan xəstəlik mənası daşıyır. İnsanlığını itirib bəd əməllər törədənlər Baba Kahadan əsən küləklə cəzalandırılır. Ayrı-ayrı zamanların dəyişməyən həqiqətlərini üzə çıxaran yazıçı insanın mənəvi dəyərlərini pis və yaxşı olmaqla qarşı-qarşıya qoyur: xeyir və şərin, işıq və zülmətin, cəsarət və qorxaqlığın, ədalət və istismarın, gözəllik və eybəcərliyin, həyat və ölümün bir-biri ilə savağını sənətkarlıqla təsvir edir. "Azar kimi batmanla gələndə dərdin" altında əzilən bəşəriyyətin günahı öz nəfsinə qalib gəlməməsidir.

Milli müstəvidə özünəqayıdışın və milli Mənin ümümbəşər tarixindəki yerinin bədii aspektdən dəyərləndirilməsi baxımından Azərbaycan nəsr tarixində əvəzsiz yeri olan "Qətl günü" romanında folklor motiv və ünsürlərindən bəhrələnmə fərqli mahiyyət kəsb edir. Bu məndə folklor məqsədyönlü, düşünülmüş (müəllif tərəfindən), bilərəkdən seçilmiş, yazıçının öz düşüncəsindən kənarında duran obyekt deyil. Folklor milli yaddaşdır, xalqın varlığı söz və sənət kodları ilə folklor yaddaşında inikas olunur. Etnik-millət mədəniyyət sistemində mühüm yerlərdən birini folklor tutur. Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı təsir modelinin qurulmasının yazıçının folklor şüurlu, məqsədyönlü müracətindən ziyadə, yazıçının yaradıcı düşüncəsi ilə şifahi poetik təfəkkürün iç-içə, qarışıq şəkildə təzahüründə baş verdiyinin şahidi olur. Məxsus olduğu mədəni-tarixi, milli-sosial toplumun bir fərdi kimi, Y.Səmədoğlunun fərdi yaddaşından işarələnmiş kodlar şəklində mətnə ötürülən mifopoetik və folklor motivlərinin simvolik izahı ilə bir çox sətiraltı mənalardan yatdığı üzə çıxır. Romanda ötürülməyən, bəzən oxucu diqqətini cəlb etməyən, lakin məqamında və yerində işlədilmiş folklor mənsəli motivlərin ağır simvolik yükü və funksionallığı müəllif ideyasının və roman kompozisiyasının dərkində xüsusi əhəmiyyət malikidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Atalar sözü. Toplayanı: Əməkdar mədəniyyət işçisi Əbülqasım Hüseynzadə. Tərtib edən: f.e.n. Hamid Qasımlı. Elmi redaktor: f.e.d. Bayram Tahirbəyov. Bakı - "Yazıçı" – 1985.
2. Beydilli Celal. Türk Mitoloji Ansiklopedik Sözlük Yurt Kitab Yayın,2005
3. Rzasoy Seyfəddin. Milli pəremioloji fondun yeni təqdimat səviyyəsi / Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh. s.3-7
4. Səmədoğlu Yusif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 320 s.
5. Yaşubqızı Mətanət. Etik sərhəd/ Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh.
6. Yusifli Cavanşir. "Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında bədii interyer" <http://edebyyatqazeti.az/news/edeby-tenqid/588-yusif-semedoglundun-qetl-gunu-romaninda-bedii-interyer>

Açar sözlər: Y.Səmədoğlu, "Qətl günü" folklor, atalar sözü, müəllif mövqeyi

Key words: Y.Samadoglu, "Day of the Murder" folklore, proverbs, author's position

Ключевые слова: Ю. Семадоглу, фольклор, день убийства, авторская позиция

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında folklor örnəklərindən istifadənin prinsipləri təhlil edilir. Xüsusilə, "Dərd azar kimi batmanla gəlir" frazasının roman üçün əhəmiyyətindən bəhs olunur, həmin atalar sözünün folklor və mifopoetik yaddaşda daşdığı məzmun araşdırılır. Romanda "Əbülqasımın kitabı" məsələsinə də aydınlıq gətirilir. Yazıçının folklor örnəklərindən istifadə edərkən sərgilədiyi müəllif mövqeyinin milli-ideoloji xarakteri şərh olunur.

The use of folklore samples in artistic prose and author's position (Based on the novel "The Day of the Murder" by Y.Samadoglu)

Summary

The principles of using folklore samples in the novel "The Day of Murder" by Y. Samadoglu are analysed in the presented article. In particular, it deals with the significance phrase of "Pain comes with battles" for the novel, which explores the content of the ancestors word in folklore and mythopoetic memory. "The book of Abulgasim" is also clarified in the novel. While using the writer's folklor samples the national-ideological character of the author's position is interpreted.

**Использование образов фольклора в литературной генерации и авторской позиции
(По роману Ю. Самедоглу «День убийства»)**

Резюме

В данной статье анализируются принципы использования фольклорных образов в романе Ю.Самедоглу «День убийства». В частности, фраза «приходит с летучей мышью как недуг» исследует важность романа, исследуя содержание пословиц в фольклоре и мифопоэтической памяти. Книга проясняет вопрос «Книги Абдулкасым». Национально-идеологический характер авторской позиции иллюстрируется авторским использованием образов фольклора.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova